

РОЗДІЛ 5. ДОШКІЛЬНА ПЕДАГОГІКА

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ НОРМ ТА УЯВЛЕНЬ ПРО НИХ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ТА ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА FORMING MORAL NORMS AND VIEWS ON THEM IN CHILDREN OF PRIMARY AGE AS A PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEM

У статті розкрито сутність моральних норм та уявлень про них у дітей дошкільного віку. Подано узагальнений теоретичний опис процесу морального розвитку особистості, розкрито зміст основних елементів моральності особистості. Визначено, що моральні норми є важливим складником соціальних норм, які прищеплюються кожному членові суспільства. Наголошено на недостатньому теоретичному обґрунтуванні та методичному забезпеченні процесу розвитку моральних норм саме у дітей дошкільного віку в різних видах активності дитини. Показано, що моральні норми та уявлення про них у дітей дошкільного віку можуть виражатися на інтелектуальному (знання та розуміння моральних норм), емоційному (ставленні до них) та поведінковому (прояв моральних норм у різних видах діяльності дітей під час спілкування з ровесниками, дорослими) рівнях.

Ключові слова: дошкільник, моральні норми, моральні уявлення, моральна свідомість, моральність особистості, моральні правила, моральні судження.

В статье раскрыта сущность нравственных норм и представлений о них у детей дошкольного возраста. Подано обобщенное теоретическое описание процесса нравственного развития личности, раскрыто содержание основных элементов нравственности личности. Определено, что моральные нормы являются важной составляющей социальных норм, прививаются каждому члену общества. Отмечено недостаточное теоретическое обоснование и методическое обеспечение процесса развития моральных норм именно у детей

дошкольного возраста в различных видах активности ребенка. Показано, что моральные нормы и представления о них у детей дошкольного возраста могут выражаться в интеллектуальном (знание и понимание моральных норм), эмоциональном (отношении к ним) и поведенческом (проявление моральных норм в различных видах деятельности детей во время общения со сверстниками, взрослыми) уровнях.

Ключевые слова: дошкольник, нравственные нормы, нравственные представления, моральное сознание, нравственность личности, нравственные правила, моральные суждения.

The article reveals the essence of moral norms and notions about them in children of preschool age. The general description of the theoretical description of the process of moral development of the personality is presented, the content of the basic elements of the personality morality is revealed. It is determined that moral norms are an important component of social norms that are inculcated to every member of society. The lack of theoretical substantiation and methodological support for the process of development of moral norms in children of preschool age in various types of activity of the child is emphasized. It is shown that moral norms and notions about them in preschool children can be expressed at the intellectual level (knowledge and understanding of moral norms), emotional (attitude towards them) and behavioural (manifestation of moral norms in different kinds of activities of children during communication with peers, adults).

Key words: preschooler, moral norms, moral representations, moral consciousness, morality of the person, moral rules, moral judgments.

УДК 922.7:17.023–053.4

Корняк В.С.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри спеціальної освіти
та соціальної роботи
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Жеребецька О.В.,
студент V курсу
факультету педагогічної освіти
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Моральний складник життя окремої особистості та суспільства все більше стає центром громадських та наукових дискусій упродовж останніх років. Утвердження моральних цінностей в індивідуальній свідомості є завжди актуальним питанням психолого-педагогічної науки, а сьогодні – це одне із завдань сучасної освіти, яка в пріоритеті ставить гуманізацію стосунків, моральне відродження суспільства, становлення особистості як суб'єкта власного життя та ін. Виконання завдань освітньої політики передбачає психологічне дослідження умов, чинників та механізмів, які лежать в основі морального розвитку особистості. Це стосується питань морального виховання дошкільника, оскільки саме у цьому віці лежать витоки тих важливих передумов, які впливатимуть на подальший моральний розвиток особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Загальні тенденції засвоєння людських моральних норм, перетворення їх у «свої» досить детально прослідковано у вітчизняній психології (Л. Божович, О. Кульчицька, В. Мухіна, Є. Субботський, С. Якобсон та ін.). У працях А. Бандури, І. Бежа, М. Боришевського, І. Булах, П. Гальперіна, С. Рубінштейна, М. Гінзбурга, Л. Кольбергга, Д. Ельконіна, Д. Леонтєва, О. Леонтєва, С. Максименка, Р. Павелківа, М. Савчина, З. Карпенко та ін. здійснюється психологічна інтерпретація проблеми, досліджується логіка переходу зовнішнього морально-етичного припису в особистісну норму, важливі лінії морального розвитку, психологічні особливості різноманітних аспектів цього процесу. Значну частину наукових досліджень присвячено проблемі нормативності як основної

характеристики поведінки дитини-дошкільника (Л. Артемової, Л. Божович, В. Котирло, О. Кононко та ін.). Вивчення теоретичних засад указує на недостатнє теоретичне обґрунтування та методичне забезпечення процесу розвитку моральних норм у дошкільному віці в різних видах активності дитини.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз поняття «моральні норми» у психолого-педагогічній літературі, основ та складників, що сприятиме організації процесу формування уявлень про них у дошкільників.

Виклад основного матеріалу. Моральний розвиток особистості розглядається як процес засвоєння визначених у суспільстві еталонів поведінки, у результаті цього вони стають регуляторами поведінки особистості [9]. Відповідно до зазначеного, людина (дитина) намагається діяти за приписами моралі, дотримуватись моральних норм як основи реалізації людських стосунків. Моральність особистості розглядається у контексті складників: моральних ставлень, моральної свідомості та самосвідомості, моральної діяльності. Загалом, мораль не може забезпечити і передбачити приписів на всі випадки життя. Реальні життєві обставини суперечливі, різноманітні, неповторні, унікальні. Дитині доводиться щоразу знову, по своєму, відповідно до власного досвіду розв'язувати моральну проблему. Специфіка моральності у тому і полягає, що вона передбачає саморегуляцію поведінки. Саморегуляція базується на відповідальності дитини на елементарному рівні вимогливості до себе [8].

О. Кононко зазначає: «Моральна свідомість – це єдність почуттєвого та раціонального сприйняття вироблених норм. Основним елементом моральної свідомості є норми як еталони, зразки, що регулюють діяльність людини. Засвоєння норм моралі дитиною дошкільного віку передбачає прийняття та переживання. Основою моральної свідомості є совість, тобто здатність особистості контролювати свою поведінку відповідно до суспільних вимог» [8, с. 100].

Важливим складником моральності є моральні ставлення до людей, що формуються під час спільної з ними діяльності, спілкування. Процес формування моральних стосунків опосередковується моральними почуттями. Переживання дитиною різних аспектів взаємодії власного «Я» з іншими людьми є умовою виникнення моральних ставлень.

У психології поведінка виступає як «спрямована на іншу людину активність особистості, особлива форма індивідуальної діяльності, пов'язана зі взаєминами людей» [7, с. 179]. У словнику з етики подається таке визначення цього феномена: «Поведінка (моральна) – це сукупність вчинків людини, що мають моральне значення, вчинених

нею у відносно тривалій період у постійних умовах або в умовах, що змінюються» [13, с. 254]. На думку С. Рубінштейна, «поведінка людини містить у собі визначальний момент ставлення до моральних норм. Найсуттєвішим у ній є суспільний, ідеологічний, моральний зміст» [11, с. 337].

Моральну поведінку людини можна визначити як низку соціально значимих учинків індивіда стосовно суспільства, інших людей, в основі яких лежать моральні мотиви, дії, регульовані суспільними нормами моралі і власною совістю людини. Вона виникає лише під час пошуку дитиною різних варіантів рішення за умови критичного, вибіркового ставлення дошкільника до правила. Моральна діяльність передбачає свідоме ставлення зростаючої особистості до суспільних вимог та її вміння керуватися ними у конкретних вчинках, адже часто дитина може знати тих чи інших норм, але не керуватися ними у стосунках з іншими. Якраз моральний учинок стає джерелом активного переживання нею реальних цінностей, то він закріплює у дитини певне емоційне ставлення до цінності тих моральних норм, утіленням яких вона є. До моральних дій її спонукають мотиви, пов'язані з інтересами інших людей [8, с. 101].

На рівні конкретної особистості моральна поведінка детермінована моральною вимогою. За своєю структурою моральна вимога має зовнішню форму і внутрішній зміст. У зовнішній формі фіксується вказівка поводити себе певним чином, діяти за певною логікою. Внутрішній зміст має у собі не безпосередньо сформульовану вимогу доброзичливості, гуманності, співтворчості. Завдяки цій особливості вимога може сприйматись людиною як власна ідея, позиція, що народжена її свідомістю. Так, предмет і об'єкт моралі зливаються. М. Савчин зазначає: «Умова самостійного переосмислення моральної вимоги, її змісту, виявляється насамперед у тому, що навіть найбільш конкретна зі всіх видів моральних вимог – моральна норма – має загальний, неконкретний характер. Моральна вимога відрізняється від будь-якої іншої тим, що саме собою виконання дій, що передбачаються у ній, ще не означає реалізації цієї вимоги. І тут важливу роль відіграє сприйняття суб'єктом потенційної моральної дії проблем та ситуації іншого, на якого має бути спрямована ця дія» [12, с. 16].

Добровільна та безкорисна моральна поведінка зумовлюється моральними почуттями. Ще Аристотель стверджував, що «в основі морального спонукання лежать не логічні докази, а почуття, тобто такі почуття, що допомагають подолати особисті інтереси» [2, с. 26]. Ці почуття, на його думку, мають формуватись на основі особливого виховання. Воно не зводиться до забезпечення відповідності поведінки дошкільника до вимог суспільства.

Якщо дитина діє відповідно до стандартів, лише відтворюючи правило, то у такій її поведінці ще немає власне морального ставлення.

Норми моралі, як і моральні почуття, є універсальними регуляторами поведінки. Одні з них регулюють ставлення людини до себе, другі – до інших людей різних поколінь, статі, віку, а треті – до оточення (природи, культури, праці). Моральні норми – це найбільш прості форми моральних вимог, які висуваються перед кожною людиною. У них закріплено морально-оцінний досвід людей, інтереси суспільства і кожної людини. Вони зорієнтовані на підтримання суспільного життя та діяльності людей, суспільства у цілому. Моральні норми дозволяють, з одного боку, зробити правильний вибір дій і вчинків у типових ситуаціях, а з іншого – здійснити оцінку і контроль за цими діями, а також за допомогою суспільної думки регулювати поведінку людей.

Моральне становлення особистості відбувається як процес інтеріоризації зовнішніх спонукань і перетворення на внутрішній регулятор поведінки. Оволодіння індивідом моральними нормами протікає нерозривно з формуванням психологічних механізмів саморегуляції і керування власною поведінкою. Із позиції регуляторних функцій інтеріоризація моральних норм – це засвоєння соціальних форм керування і контролю за своєю поведінкою, оволодіння засобами регуляції власних вчинків, стосунків із оточенням [1, с. 8]. Передання функцій суб'єкта моральної регуляції її об'єктові відбувається у процесі активного спілкування і взаємодії з дорослими та однолітками. Дорослі (як носії моральних норм і правил) займають стосовно дитини дошкільника позицію суб'єкта регуляції: вказівки, оцінки, контроль у конкретних ситуаціях ставлять дошкільника у залежне становище, позицію об'єкта впливу інших. Становлення суб'єкта моральної регуляції пов'язане зі зміною характеру стосунків дитини з дорослими та однолітками, постановкою її у позицію суб'єкта цих стосунків [12, с. 80].

Універсальною формою вираження соціальних чинників, які регулюють поведінку, є соціальні норми. Ґрунтовний аналіз міститься у працях М. Бобневої [4]. Соціальні норми є основою, правилом, зразком, прийнятим у цій спільноті стандартом поведінки, що регламентує стосунки людей. А моральні норми є важливим і необхідним різновидом. Моральна норма (від лат. norma – керівне начало, правило, взірець) є елементарною формою моральної вимоги, певним взірцем поведінки, що відбиває усталені потреби людського співжиття і відносини та має обов'язковий характер [13, с. 246]. Моральна норма – вимога, яка визначає обов'язки людини щодо навколишнього світу, конкретні зразки, які орієнтують поведінку особистості, дають змогу оцінювати й контролювати її [73, с. 235]. Це система ідей та уявлень

про правильну і неправильну поведінку, які вимагають виконання одних дій і забороняють інші [14, с. 314].

Моральні норми є абсолютними, бо їх дотримання об'єктивно необхідне людству. Будь-яке порушення абсолютних моральних норм спричиняє шкоду людству як роду, є злочином проти самої природи людини як суспільної істоти. Основним критерієм моральності тих чи інших норм є вияв у них ставлення людини до іншої людини і до самої себе як до істинно людської істоти – особистості [4, с. 33].

Розрізняють позитивні і негативні норми моралі. Перші з них визначають необхідну лінію поведінки, вимагають учиняти певні дії (бути чесним, поступитися місцем старшому). Інші забороняють деякі дії, обмежують вибір учинку (не заздри, не ображай людину). Водночас одна і та ж думка може бути висловлена і у формі заборони і у формі позитивної вимоги одночасно: «не обманюй» і «будь чесним» і т.д. [3, с. 65].

Моральні норми – моралі і моральності – складаються історично, регулюють поведінку людей, співвідносячи її з абсолютними принципами (добра і зла), еталонами, ідеалами (справедливості). Моральні норми – це, як правило, неписані норми поведінки. Моральні норми регулюють суспільну поведінку, групову й особистісну, стосунки між людьми. Системи моральних норм складені та зумовлені конкретними обставинами та умовами взаємодії і залежності людей більше ніж будь-які інші нормативні системи, тією самою мірою моральні системи є умовними і конкретними.

Моральні норми є історичними, але не тому, що вони конвенційні і ситуативні. Історичність зумовлена об'єктивним історичним процесом формування і розвитку людського суспільства, історичністю пізнання людством об'єктивно необхідних моральних стосунків між людьми, історичністю уявлень про природу і сутність людини як особистості [4, с. 33].

Значення для людства моральних норм є таким, що з позиції моральності мають оцінюватися всі соціальні норми, зокрема будь-яких соціальних груп, суспільств, прошарків, до яких би сфер стосунків, взаємодій і залежностей вони не належали б, які б функції вони не виконували.

Моральні норми (правила) поведінки існують без жодних логічних обґрунтувань. Конформізм демонструє поверхневість засвоєння моральних норм. Людина, яка порушує моральні норми, після заявленої їй вимоги, вираженої у логічній формі, починає їх дотримуватись. Але якщо моральний вплив полягає лише у повідомленні вимоги, вираженої у логічній формі, і у встановленні зовнішнього контролю за вчинками індивіда, то моральні норми будуть виконуватись лише за наявності зовнішнього контролю [6].

Важливою умовою дотримання моральних норм є усвідомлення, що проявляється у моральній свідомості. Моральна свідомість індивіда існує в уявленнях, поняттях, переконаннях, ідеалах. Теоретична сторона моральної свідомості – це моральні уявлення, моральні знання, моральні судження, моральні почуття, а практична полягає у вчинковій діяльності у момент морального вибору. Поведінка ж у ситуації, де людина не стоїть перед моральним вибором, не може дати повного уявлення про рівень моральності особистості [12, с. 104]. До формування моральних уявлень створюються і моральні судження. Вони зумовлені егоїстичними спонуканнями за відсутності потреби дотримуватися загальноприйнятих правил. Відсутні навички саморегуляції емоціями, діями, вчинками, поведінкою [12].

Свого часу Ж. Піаже [10], проаналізувавши генезис моральних суджень на різних етапах дошкільного періоду, стверджував, що дітям молодшого, середнього і навіть старшого дошкільного віку властиві автономна мораль, некритичне ставлення до вимог дорослих. Свої вчинки вони оцінюють переважно за результатом. Приділяючи значну увагу розвитку логіки у моральних судженнях дітей, Ж. Піаже значно нижче оцінював значення моральних почуттів, що дало підстави визначити обґрунтовану ним теорію як моральний реалізм, коли у дітей дошкільного віку значно вище розвинута логіка моральних суджень, ніж моральні почуття.

Вітчизняні вчені доводять, що всі моральні норми доступні для засвоєння дітьми, немає серед них «дорослих» і «дитячих» норм. Однак педагог має враховувати, що знання дошкільника існують у формі уявлень, тому не варто вимагати від нього тлумачення етичних понять. На цьому життєвому етапі він усвідомлює лише загальну тенденцію: бути турботливим, чесним, ввічливим – це добре. Користуючись згаданими поняттями, дитина не може витлумачити суть, але зміст моральних норм завжди цікавить дітей, що спростовує твердження про моральний реалізм дитини дошкільного віку в умовах цілеспрямованого формування етичних уявлень.

В. Москалець пише, що «мораль є формою нормативної регуляції, що функціонує у межах дихотомії «добро – зло». В основі моральної нормативної регуляції лежить автентично визначений особистістю відповідно до її світоглядних переконаннях, ціннісних орієнтацій, змісту понять «добро» і «зло». Регуляторний механізм моралі – совість, котра і є «процесом внутрішнього визначення добра і зла» (Г. Гегель). В основі функціонування совісті лежать емоційні переживання: стан задоволення собою, який називається спокійною совістю, що є результатом дотримання суб'єктом автентичного визначення ним для себе мораль-

них принципів і норм – «життя по совісті»; негативно забарвлений емоційний стан, що виникає внаслідок порушення, недотримання суб'єктом свого особистого морального кодексу – муки совісті. Моральність є стрижневим утворенням у психологічній структурі духовності особистості (згідно з тлумаченням цього феномена представниками (В. Франкл, Е. Фромм, Х. Когут та ін.)), зокрема як здатність до автентично-вільного самовизначення й саморегулювання, до протиставлення своєї позиції соціальним імперативам і табу та біологічним інстинктам, якщо вони радикально суперечать цій позиції» [9, с. 6].

Це демонструє зв'язок емоційної та моральної сфер, домінуючу роль у формуванні моральних уявлень та моральних суджень.

Моральним уявленням і судженням дітей дошкільного віку властиві елементарність, конкретність, зв'язок із почуттями. Тому головною умовою, щоб виховання могло сформувати у дітей переконання, переконання – у звички, а звички – в нахили. Недостатній розвиток уявлень про норми і правила поведінки знижує рівень моральних мотивів, обмежує моральну поведінку людини [12].

Висновки. Отже, моральні норми є важливим складником соціальних норм, які прищеплюються кожному членові суспільства. Вони є регуляторами стосунків та поведінки між людьми. Згідно з теоретичними положеннями виділяють три складники моральних норм, зокрема когнітивний, емоційний та поведінковий. Кожна з них контролюється спеціальними механізмами моральної саморегуляції. Формування моральної норми передбачає появу моральних суджень, які ґрунтуються на моральних уявленнях про ту чи іншу норму. На основі вищенаведеного уявлення про моральні норми їх можна розглядати як конкретизований (не завжди логічно обґрунтований) та емоційно збагачений образ моральної дії (впливу), що імперативно детермінує поведінку особистості. Так, уявлення про моральну норму дошкільників можна визначити як максимально конкретизований (наївно-логічний) та емоційно збагачений образ моральної дії (впливу), що імперативно детермінує поведінку та опосередковує регулювальний вплив дорослого на моральну поведінку. Перспективами подальших досліджень можна вважати визначення змісту, форм та методів роботи з дітьми дошкільного віку з метою формування у них моральних норм та уявлень про них у різних видах діяльності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Ананьев Б.Г. Общие вопросы социологической и психологической теории личности. Психология личности: хрестоматия. Самара: БАХРАХ-М, 2000. 655 с.

2. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. Москва: Литература, 1998. 1392 с.
3. Белкина В.Н. Психология раннего и дошкольного детства: учебное пособие для студентов вузов. Москва: Академический Проект; Гаудеамус, 2005. 256 с.
4. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. Москва: Наука, 1978. 311 с.
5. Божович Л.И. О нравственном развитии и воспитании детей. *Вопросы психологии*. 1985. № 1. С. 80–89.
6. Боришевский М.И. Особенности отношения ребенка к правилам поведения в игровой ситуации. *Вопросы психологии*. 1965. № 4. С. 23–36.
7. Ваврик А.И. Психологические основы индивидуализации учебного процесса шестилеток: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «педагогічна та вікова психологія». Дрогобич, 2008. 20 с.
8. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): навч. посіб. для вищ. навч. закладів. Київ: Освіта, 1998. 225 с.
9. Москалець В.П. Основний психологічний зміст та розвивально-особистісний потенціал ігрової діяльності. *Практична психологія та соціальна робота*, 2009. № 10. С. 1–8.
10. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. Москва: Римис, 2008. 448 с.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: в 2 т. Москва: Педагогика, 1989. Т. 1. 448 с.
12. Савчин М.В. Моральна свідомість та самосвідомість особистості як предмет психологічного аналізу: монографія. Дрогобич, 2009. 288 с.
13. Словарь по этике. Москва: Политиздат, 1989. 447 с.
14. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 742 с.